

INGEZONDEN.

HEEFT ROODHARIGHEID DE BETEKENIS VAN VARIETEIT?

Nog steeds mag, in ons land, de anthropologie zich minder verheugen in het bezit van een aanzienlijke schaar van ingewijden dan wel in de uit haar aard meer of min oppervlakkige belangstelling van talrijke leeken. Het verdient daarom zeker toejuicing, dat in de laatste jaren prof. BOLK zich ijverig op haar gebied is gaan bemoeien. Inderdaad liggen vele vraagstukken dezer wetenschap geheel op den weg van den anatoom, die vergelijkend onderzoek niet versmaadt.

Wat BOLK ons van de uitkomsten zijner bemoeiingen mededeelde deed hij, in geschrift en voordracht, in den hem eigen vloeienden stijl, waardoor men hem gaarne volgt van het begin tot het eind. Door den magistralen toon, waarin het geschrevene en gesprokene tevens pleegt gesteld te zijn, worden zij, die in de behandelende onderwerpen minder thuis zijn, in hooge mate ontheven van de moeite der critiek van den inhoud en de argumentatie der uitkomsten. Daarin ligt nu evenwel een groot gevaar, indien deze niet op gelijke hoogte staan met den vorm.

Dit laatste is naar mijn meening het geval met zijn opstel in dit *Tijdschrift* 1) over de beteekenis der roodharigheid.

Velen zullen het ongetwijfeld met belangstelling en genoegten gelezen hebben en ook nedergelegd in het rustig geloof, dat de gestelde vraag inderdaad in den zin als BOLK doet moet beantwoord worden.

Toch mag men aannemen, dat van de der zake kundigen zich niet velen met zijn antwoord zullen tevredenstellen. Het is daarom wel jammer, maar bij de in ons land bestaande geringe werkdadige belangstelling in anthropologische onderwerpen nauwelijks anders te verwachten, dat BOLK's interpretatie der bijeengebrachte gegevens omtrent het voorkomen van roodharigen in ons land reeds zoo langen tijd bekend is 2) en nog steeds niemand is opgekomen tegen hetgeen daarin inderdaad onjuist is. Die onjuistheid is, naar het mij voorkomt, niet moeilijk aan te toonen.

Zoo meen ik dan de volgende opmerkingen, waartoe mij eenige, al jaren geleden gemaakte aantekeningen aanleiding gaven, niet te mogen achterwege laten.

Allereerst moet mij evenwel de opmerking van het hart, dat ik van BOLK liever gezien had, dat hij de, niettegenstaande het apologetisch bijchrift, uiterst geringschattende critiek van VIRCHOW's desbetreffenden arbeid had gesteld in de taal, die men in het kamp van den gestorven aanvoerder verstaat. Mij komt het voor, dat wie de door BOLK geciteerde, voorzichtig en voorwaardelijk door VIRCHOW gestelde conclusies aandachtig vergelijkt, daarin geen tegenspraak vinden kan en aldus evenmin VIRCHOW's vermoeden omtrent de niet onwaarschijnlijke beteekenis der roodharigheid alle „weten-

1) *Ned. Tijdschr. voor Geneesk.* 1908, Eerste Helft, blz. 216—230.

2) Verslag van de vergadering der Kon. Akad. v. Wetensch., Wis- en Natuurk. Afd., van 26 Oct. 1907, Deel XVI, 1e Ged., p. 260—268.

schappelijke waarde" zal ontzeggen. VIRCHOW laat daarbij de qualiteit van het pigment buiten beschouwing.

Wat nu de conclusie uit BOLK's statistische gegevens aangaande het voorkomen van roodharigen in ons land betreft, deze laat zich in weinig woorden samenvatten: in tien van onze elf provinciën zijn roodharigen, onafhankelijk van het relatieve aantal brunetten en blondinen, betrekkelijk even talrijk.

Dat is niet anders dan een welkome bevestiging van het reeds uit de onbevungen dagelijksche waarneming bekende feit, dat de roodharigen zich zoowel bij het brunette als bij het blondine type eng aansluiten en zoo geleidelijk in beide rassentypen overgaan, dat het in niet weinig gevallen moeilijk is te zeggen of men met een echt roodharig dan wel met een blondine of brunette individu te doen heeft. Ook kan bij een zelfde individu de kleur van het haar ongelijk zijn op verschillende deelen van het lichaam, bijvoorbeeld op het hoofd een andere dan in den baard.

Men weet evenwel dat dergelijke algemeene (toevallige) onzekerheden in de waarneming elkander opheffen, wanneer het getal der waarnemingen zeer groot is. Aldus is het bijvoorbeeld ook met de uit den aard eener metingsmethode voortvloeiende fouten 1). De in de verschillende provinciën verzamelde gegevens zijn dientengevolge voor een vergelijkende statistiek wel bruikbaar en inderdaad kon de uitkomst voor hem, die onbevungen de kleur van het haar zijner medemenschen had waargenomen geen „onverwachte" genoemd worden; daarentegen komt mij onbegrijpelijk voor de door BOLK oorspronkelijk aangenomen opvatting, volgens welke roodharigheid meer een kenmerk zou zijn van het blondine type.

Het ligt verder voor de hand, dat brunetten en blondinen aan een zelfde, doch in verschillenden concentratiegraad aanwezige soort van melanochroom 2) pigment hun haarkleur te danken hebben. Dit blijkt daaruit, dat de beide typische haarkleuren slechts uiterste zijn van één scala, die met het lichtste blond begint en in zwart eindigt, en bovendien uit het welbekende en ook door BOLK aangehaalde, veelvuldig voorkomende verschijnsel, dat van den kinderlijken tot den volwassen leeftijd het haar donkerder wordt; zeer licht-blond haar kan aldus allengs een donkerbrunette kleur verkrijgen.

Maar evenzoo voor de hand liggend is het om een zelfstandig rood, pyrrhochroom 3) pigment, naast dat bruinzwarte aan te nemen. Daartoe noopt ons juist het gelijkmatig voorkomen van roodharigheid bij het blondine en het brunette type en de verschillende graad van concentratie, welke deze kleur bij beide typen, onafhankelijk van hunne zuiverheid, vertoonen kan.

1) Ten aanzien der vuurroodharigen van VIRCHOW kan de persoonlijke fout niet grooter zijn dan ten aanzien der roodharigen in het algemeen van BOLK, hetgeen de door BOLK (blz. 220) geciteerde uitkomst, die voor Duitschland dezelfde gelijkmatige verdeeling der roodharigen onder het blonde en het donkere ras aantoonde, dan ook bewijst. Men zou geneigd kunnen zijn er een tegenspraak in te zien, dat BOLK de tot gelijke uitkomst als de zijne leidende cijfers van VIRCHOW toch „foutief" noemt.

2) BOLK's „nigrochroom" dient als *vox hybrida* verworpen te worden.

3) Van *pyrrhos* = vosrood, vuurrood; welke kleur het best zuiver-rood haar beschrijft. In goudkleur (*chrysos* = goud) is reeds zeer veel blond (= *xanthos*, dat ook geel beteekent). „Chrysochroom" komt mij daarom ook verwerpeljk voor.

Daarmede is niet gezegd, dat niet een nauwe chemische verwantschap kan bestaan tusschen het roode en het bruinzwarte pigment, dat het eerste een modificatie van het tweede kan zijn. Dit is integendeel zeer waarschijnlijk en wordt reeds aannemelijk gemaakt door het feit, dat blond en ook zwart haar niet zelden rosachtig wordt door veelvuldige inwerking van water. Van de oude Egyptenaren weten wij, uit de voortreffelijke portretten welke dat merkwaardige volk heeft nagelaten, dat zij zwartharig waren, gelijk hun nakomelingen nog zijn. Het haar der mummies echter is tot bruinrood verkleurd.

Zeer belangrijk, ja afdoend voor de beteekenis der roodharigheid bij den mensch is wat men dienaangaande bij de zoogdieren waarneemt. Niet ten onrechte zou men BOLK er een verwijt van kunnen maken, dat hij deze geheel buiten beschouwing heeft gelaten. Er is toch niet de minste reden om aan te nemen, dat de bij de zoogdieren algemeen voorkomende haarpigmenten plotseling bij den mensch door andere zouden worden vervangen.

Bij zoogdieren in den toestand van domesticatie, zooals bij runderen, paarden, honden, treffen wij inderdaad *grosso modo* alle schakeeringen van haarkleuren aan, in de meest geleidelijke overgangen, die wij ook bij den mensch kennen. Door een melanochroom en een pyrrhochroom pigment aan te nemen, al of niet vermengd en in verschillenden graad van concentratie of verzadiging, kunnen wij ze alle verklaren.

De kleuren van wildlevende zoogdieren bezitten in het algemeen een voor iedere soort meer constanten mengings- en verzadigingstoestand. Vele soorten zijn gitzwart, andere vuurrood. Zwart en rood zijn inderdaad de grondkleuren van het haar. Doch treffend treedt daar ook de innige verwantschap tusschen het pyrrhochroom en het melanochroom pigment in het licht. De feiten dringen ons inderdaad de voorstelling op, dat het eerstgenoemde een gemakkelijk ontstaande (chemische) modificatie is van het laatste. Enkele dier feiten mogen hier volstaan.

Van het wilde javaansche rund, den banteng, worden de jonge stieren, die (gelijk de koeien haar leven lang) over het grootste deel van hun lichaam bruinrood zijn, allengs gitzwart.

De gewone europeesche eekhoorn vertoont, bij verschillende individuen, alle overgangen van het lichtste rood tot het donkerste bruin en eindelijk zwart. Ik kreeg zelf nog slechts gedeeltelijk zwarte exemplaren in handen, doch volkomen zwarte zijn herhaaldelijk waargenomen, en in eenzelfde nest zwarte naast roode jongen.

De ook in ons land voorkomende hamster is van boven rossig gekleurd, aan de buikzijde zwart. In sommige streken van Duitschland wordt ook de rug zwart.

Nu en dan treft men van ons wild konijn zwarte individuen aan; bij twee gelegenheden zag ik, in de duinen, een vosrood exemplaar.

Onder nauw verwante soorten heeft dikwijls de eene rood, de andere zwart haar. Zoo is het bij de verschillende slankapen (*Semnopithecidae*) en bij den orangoetan in tegenstelling met den chimpanse.

Van de gibbons is de siamang (*Hylobates syndactylus*) steeds koolzwart. Bij andere soorten (*H. lar*, *H. hoolock*) komen zoowel rosachtig bruine en zelfs lichtgele individuen (vooral wijfjes) als gitzwarte voor. In het laatste geval zijn de jongen dikwijls donkerbruin.

Onder een troep van zwarte boedeng-apen (*Semnopithecus maurus*), op Java, ziet men in zeldzame gevallen enkele roode individuen. Op zeer jeugdigen leeftijd zijn alle jongen lichtrood.

Bij *Lemur macaco* is het mannetje zwart, het wijfje rood. Bij *Lemur varius* komen rood- en zwartbonte individuën voor.

Omgekeerd gaat het geel en rood der huid van sommige individuen van den panter op Java en elders, bij den zoogenaamden „zwarten panter”, in zwart over. Gele en zwarte jongen behooren tot eenzelfde worp.

De zwarte vos en de gewone roode zijn van ééne soort.

De zwarte panter en de zwarte vos, gelijk het zwarte konijn en de zwarte eekhoorn zijn gevallen van melanisme.

Daarentegen zou men het verschijnsel van den roodharigen boedeng en het rood konijn pyrrhotisme kunnen noemen. Men kan het beschouwen als berustend op een modificatie van het melanochrom tot pyrrhochroom pigment, evenals men het albinisme verklaart door de vermindering van ieder pigment tot een minimum, het melanisme door toeneming van melanochrom pigment (dat in vele gevallen dan uit pyrrhochroom ontstaan is) tot een maximum.

Evenals bij de zoogdieren in den toestand van domesticatie is ook bij den mensch het pyrrhotisme een veelvuldig voorkomend verschijnsel. Maar evenals daar is het ook hier op één lijn te stellen met de verschijnselen van melanisme en albinisme en iets geheel anders dan een op overerving berustende variëteit, van bepaalde „anthropologische herkomst”.

Tegen de opvatting der roodharigheid als variëteit in dien zin pleit juist ook het gelijkmatig voorkomen bij de beide rassen, waaruit de hoofdmassa onzer bevolking is samengesteld, en ook bij de joden, en de zeer bijzondere, op trophische afwijking berustende toestand der huid bij de meeste roodharigen. Zij plegen een eigenaardige fijne teint te bezitten en rijk met zomersproeten bedeed te zijn, die door de Franschen, karakteristiek, *taches de rousseur* genoemd worden. Misschien zijn hun zelfs bepaalde psychische eigenschappen gemeen.

De hoofdargumenten tegen de opvatting van BOLK zijn evenwel in de zoogdierenwereld te vinden. Zij nopen ons het pyrrhochroom pigment als een licht intredende modificatie van het melanochrom pigment te beschouwen. In dat licht wordt het duidelijk wat de beteekenis van het pyrrhotisme van den mensch is. Maar daarmee vervalt de mogelijkheid om in het optreden van het pyrrhochroom pigment een variëteit, in BOLK's zin, te zien. Evenals in het albinisme, het melanisme en zelfs naast de niet minder veelvuldig voorkomende verschijnselen van kleurenblindheid en linkshandigheid hebben wij in het pyrrhotisme een afwijking te zien, die veeleer valt binnen het onderzoeksveld van den physioloog en den patholoog dan dat van den anthropoloog.

Haarlem, 31 Januari 1908.

EUG. DUBOIS.

De redactie was zoo welwillend mij in de gelegenheid te stellen om mijn antwoord tegelijk met uw stukje te kunnen doen verschijnen. Laat mij beginnen met u te verzekeren, dat het mij spijt dat gij dit stukje geschreven hebt. Want de beschouwingen in het eerste gedeelte dwingen mij tot antwoorden nu ook op het verdere gedeelte. En ik zou voor u liever een ant-

woord achterwege gelaten hebben. Ik ben toch niet gaarne iemand onaangenaam, en ben overtuigd dat mijn antwoord u niet aangenaam zijn zal. Maar waarom — als gij zooveel op het hart hebt — niet eens weer bij mij aangelopen liever dan een stukje te schrijven met hier en daar een hatelijkheid tusschen een aantal onnauwkeurigheden? Ik zal in mijn antwoord slechts hier en daar een greep doen. Ik begin met de alinea aanvangend met: „Toch mag men aannemen dat van de ter zake kundigen zich niet vele met zijn antwoord tevreden stellen”, wat men alleen schrijven mag als men zich zelf als deskundige beschouwt. Die meening van u is onjuist. In November verscheen in het *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* een stukje, dat in hoofdzaak met dat in het *Tijdschrift* verschenen overeenkomt. Naar aanleiding daarvan schreef mij prof. RETZIUS, de bewerker van de anthropologie der Zweden en Finnen, wiens oordeel ook voor u zeker wel eenig gewicht heeft: „Was die morphologische Bedeutung der Rotharigen betrifft, so ist sie mir auch immer rätselhaft erschienen, ich wusste sie aber nicht zu deuten. Nun haben Sie gewiss das verlösende Wort ausgesprochen, dass die Rotharigen „sui generis” sind, und gewiss nicht mit den Blondem und Braunem zusammengeschlagen werden können”. Ik bepaal mij tot deze beide zinnen, den brief zelf stel ik gaarne tot uw beschikking. Uit een schrijven van prof. FISCHER, den anthropoloog in Freiburg, citeer ik: „Ich billige also VIRCHOW's Zerlei Rot nicht, es ist eine Reihe” „Ich hatte zuerst auch daran gedacht die goldblonden bis feuerroten als eigene Reihe herauszunehmen, aber es geht technisch nicht”. Dit „technisch” heeft betrekking op het samenstellen van een collectie haarkleurproeven. KOHLBRUGGE schreef mij (ik citeer uit het hoofd): „in hoofdzaak ga ik met uw opvatting mede, en hoop binnenkort dit onderwerp zelf nog ruimer uit te werken. Hieruit blijkt dat gij u in deze niet als woordvoerder der ter zake kundigen moogt aanmelden.

Nu volgt een verzuchting met een hatelijkheidje. Gij hadt liever gezien dat ik mijn kritiek op VIRCHOW, den genialen 1) aanvoerder, in het Duitsch had gesteld. Hoe nu, collega, ik schrijf als Hollander, in een Nederlandsch tijdschrift, over de anthropologie der Hollanders. En had ik dit dan moeten doen in het Duitsch? Dit kunt gij toch zeker niet bedoeld hebben? Maar dan kan ik er niet anders in lezen dan een bedekte insinuatie alsof ik een afkeuring van VIRCHOW's opvattingen niet in het Duitsch zou wagen te schrijven. Stel u daaromtrent gerust, ik ben Hollander, en bezit den goeden karaktertrek van het wetenschappelijk Holland, dat het geen autoriteitsgeloof kent. Mag ik u ten overvloede verwijzen naar mijn boven geciteerde, in het *Duitsch* geschreven verhandeling, waarin gij evenzeer een afkeurend oordeel over VIRCHOW zult aantreffen. Deze passage uit uw stukje is het, die mij meer persoonlijk rakend, mij zeer onaangenaam heeft getroffen.

1) Vergeef me een kleine onbescheidenheid. In een gesprek dat wij nog niet zoo heel lang geleden hadden, liet gij u volgenderwijze over VIRCHOW uit: „Hij was als patholoog geniaal, maar als anthropoloog niet erg hoog staand”. Uw eigen ervaringen op het Leidsche zoölogencongres waren wel niet vreemd aan deze critiek. En nu is hij plotseling een geniaal aanvoerder geworden. Is dit nu een tijdelijke nuance in uw appreciatie of een variëteit?

Nu komt gij tot het meer zakelijk gedeelte. Gij begrijpt niet waarom ik aanvankelijk meende dat roodharigen meer bij het blinde type zouden voorkomen. Die meening was volkomen gemotiveerd aangezien tot nu toe vrij wel alle anthropologen die opvatting hadden, behalve AMMON. Ik noem alleen de namen van BEDDOE, RIPPLEY, SERGI en vooral TOPINARD, (zie van deze bijv. in het bijzonder zijn Carte des Cheveux roux in L'anthropologie. Tome IV). Dat dus het resultaat voor Holland voor mij een „onverwacht” was, is dus alleszins begrijpelijk. Was het in overeenstemming geweest met de algemeene opvatting, dan had ik mijn verhandeling niet geschreven.

Uwe opmerking over het woord „nigrochroom” is kleingeestig, en uwe vervanging door het woord „melanochroom” geeft blijk dat gij de literatuur over het onderwerp niet voldoende beheerscht. Of zoudt gij werkelijk alle „voces hybridae” in ons wetenschappelijk bargoensch willen verwerpen? Het wil mij voorkomen dat het voorstel daartoe niet in de eerste plaats verwacht zou worden van iemand die eens een beroemd geworden uitgestorven vorm: „Pithecanthropos erectus” doopte. Maar mag ik u er daarbij opmerkzaam op maken, dat ik het woord melanochroom niet gebruikte, omdat dit niet meer beschikbaar is. Met dezen naam toch duidt men het vermoedelijk uit het bloed afkomstige en dus ijzerhoudend pigment aan van de in de cutes optredende melanoblasten.

Tegen de aanwezigheid van twee pigmenten maakt gij geen bezwaar, doch noemt het roode een modificatie van het zwarte. Dat mummies bruinrood haar hebben is geen bewijs dat het oorspronkelijk zwarte in het roode overging; het zwarte pigment kan verminderd zijn onder den invloed van de processen waaraan de mummies werden blootgesteld. Uw beschouwingen over de haarkleuren bij dieren heb ik met belangstelling gelezen, maar waarom gij er mij „niet ten onrechte” een verwijt van maakt dat *ik* zulke beschouwingen niet gaf begrijp ik niet. Ik gaf een anthropologische beschouwing over de verspreiding van roodharigen in Holland en niet een biologische over de haarkleur in het algemeen. Maar afgezien hiervan vind ik in uw betoog geen enkel bewijs voor uw stelling. Gij wijst op de groote verscheidenheid van haarkleuren bij de huisdieren en zegt dan dat door een melanochroom en chrysochroom pigment aan te nemen wij alle schakeeringen kunnen verklaren. Maar dit is het juist wat toch ook door mij is beweerd, en het eenige verschil in dit opzicht tusschen ons is dit, dat het voor U een postulaat is, voor mij was het een resultaat. De bewijzen echter die gij aanvoert ten gunste der redeneering dat het roode pigment een modificatie is van het zwarte zijn ontoereikend. Dat de jonge bantengstier van rood zwart wordt, bewijst alleen dat òf in de haren het zwarte pigment op het roode gaat overwegen, òf dat roode haren door zwarte vervangen werden. Dat bij veel diersoorten met roode ook zwarte, of tusschen zwarte ook roode exemplaren voorkomen, is op zich zelf evenmin een bewijs tegen de stelling dat het roode pigment een variëteit zou zijn als bij den mensch. Gij pleit tegen mijn opvatting dat het roode pigment voor den mensch een variëteit zijn zou; omgekeerd zou ik bij dieren, die normaal alleen rood pigment hebben, het zwarte pigment als een variëteit beschouwen. En als eerste argument daarvoor zou ik uw eigen woorden willen aanhalen: De zwarte vos beschouwt men slechts als variëteit van de roode soort”. Het komt mij voor dat gij door deze opmerking met uw eigen betoog in lijnrechten tegenspraak zijt. Bij de

Vos noemt gij het zelf een variëteit, en bij den mensch niet? Dat onder zwarte boedengs (*Semnopithecus maurus*) roode exemplaren voorkomen is algemeen bekend. Deze roode exemplaren beschouwde men vroeger — dit zal u toch ook niet onbekend zijn — als een afzonderlijke soort (*Semn. prunosus*). KOHLBRUGGE heeft er — ik weet niet meer juist waar, en heb geen tijd de plaats op te zoeken — nadrukkelijk op gewezen, dat de *S. prunosus* niet anders is dan een *variëteit* van de *S. maurus*. Dus bij de dieren vormt rood haar wel een variëteit, bij den mensch zou dit niet het geval zijn? Aan het slot uwer verhandeling komt gij nu met uzelf in tegenspraak, wat uit de volgende aanhalingen blijkt: „De zwarte vos is een variëteit van de roode soort”; ook beschouwt gij de roode boedeng als variëteit van de zwarte, en „Evenals bij de zoogdieren is ook bij den mensch het rutilisme een veelvuldig voorkomend verschijnsel. Maar evenals daar is het ook hier iets geheel anders dan een variëteit”. Is nu het rutilisme een variëteit of is het er geen? Wanneer gij dus het slot uwer beschouwingen op deze wijze begonnen waart: „De hoofdargumenten *vóór* de opvatting van BOLK zijn evenwel in de zoogdierenwereld te vinden”, dan zou ik dit alleszins begrijpelijk hebben gevonden en de logische conclusie uit wat voorafgaat.

Vergun mij nu nog een opmerking naar aanleiding van uw zin: „Men kan het (rutilisme) beschouwen als berustend op een modificatie van het melanochroom tot chrysochroom pigment, evenals men het albinisme verklaart door vermindering van ieder pigment tot een minimum”. Deze vergelijking gaat mank en de bewering in de tweede helft is onjuist. Een modificatie is een kwalitatief en een vermindering berust op een kwantitatief verschil. Door onderzoekingen der haren, vooral van albinotische negers, in den laatsten tijd is het voorts gebleken, dat deze niet pigmentloos zijn, doch, om de eigen woorden van FRÉDÉRIC te bezigen, wordt deze kleur: „bedingt durch einen *besonderen diffusen* Farbstoff” en iets verder: „Charakteristisch für die albinotischen Negerhaare ist aber vor allen die Anwesenheit eines diffusen Pigments”. Vermindert het pigment, dan ontstaan grijze haren, maar niet de witte van den albino. Ik kan niet zoo gauw de plaats terugvinden waar ik gelezen heb dat het zelfs gelukt is dit *witte* pigment uit de haren van albinotische konijnen te isoleeren.

Ten slotte nog een opmerking over het morphologisch voorkomen van de pigmentsoorten. Het roode pigment is een diffuse kleurstof die de celinhoud der haren gelijkmatig kleurt, het zwarte pigment komt voor als korrels in het plasma der cellen. Dit pleit toch meer tegen dan *vóór* een „chemische” modificatie.

Nadat ik mijn verhandeling reeds aan de redactie had ingezonden, nam ik kennis van een onderzoek van FRÉDÉRIC: „Beiträge zur Frage des Albinismus”. Ik citeer de volgende conclusie: „Vielmehr neige ich zu der Ansicht, dass der Rutilismus eine *ganz besondere* Eigentümlichkeit ist, welche nicht ohne weiteres mit dem blonden und braunen Typus vereinigt werden darf”. Het blijkt u hieruit dat ook deze „der zake kundige” een meening heeft die niet aan die van mij tegenovergesteld is.

Ik hoop dat ik aan den wenk der redactie om kort en vlug te antwoorden, heb voldaan, en dat dit laatste niet al te veel uit mijn repliek blijken zal.

Amsterdam, 4 Februari 1908.

L. BOLK.